

Teollisuusmatkailua turvallisesti - Muutoksen tuulia?

Katri Hendriksson, insinööri (YAMK.), projektipäällikkö, kestävän kehityksen koordinaattori, Uudistuva teollisuus, Lapin ammattikorkeakoulu

Heidi Kaihua, restonomi YAMK, lehtori, Vastuulliset palvelut, matkailu (MTI), Lapin ammattikorkeakoulu

Mirva Tapaninen, restonomi YAMK, projektipäällikkö, Vastuulliset palvelut, matkailu (MTI), Lapin ammattikorkeakoulu

Satu Valli, HTM, lehtori, Digitaaliset ratkaisut, Lapin ammattikorkeakoulu

Asiasanat: turvallisuus, verkostot, yhteistyö, kiertotalous, teollisuusmatkailu, matkailu

Johdanto

Teollisuusmatkailun konseptointi -hankkeessa kulttuuriperintö, kiertotalous ja vastuullinen teollisuus sekä elintarviketeollisuus sisältäen maatilamatkailun (kuva 1) ovat nousseet hankkeen pääteemoiksi, joiden osalta hankkeen toimenpiteitä toteutetaan. Turvallisuus on läpileikkaava tekijä teollisuusmatkailussa ja sitä käsitellään tässä artikkelissa hankkeen teemojen kautta.

Matkailu on alati muuttuva ala, jossa muutostekijät nousevat paikallisista, alueellisista ja kansainvälistä kehityskuluista. Matkailu ja turvallisuus kulkevat yhdessä, eikä matkailu voi kukoistaa ilman turvallista toimintaympäristöä. Teollisuusmatkailu mielletään yleensä matkailuksi kohteissa, jota edustavat teollisuuteen liittyvä asiantuntemus menneisyydestä, nykyisyydestä ja tulevaisuudesta. Käsitteenä teollisuusmatkailu voidaan jakaa kolmeen osaan: kulttuuriperintöön liittyvä matkailu, yritysvierailut kohteissa ja tieteellinen matkailu. (Ruokamo 2020, 3.)

Teollisuusmatkailua turvallisesti Meri-Lapissa

KULTTUURIPERINTÖ, KIERTOTALOUS JA VASTUULLINEN TEOLLISUUS SEKÄ
ELINTARVIKETEOLLISUUS SISÄLTÄEN MAATILAMATKAILUN

Kuva 2. Teollisuusmatkailua Meri-Lapissa eri näkökulmista. Kuvat Kemi Tourism/Experience365

Turvallisuus-termin monet näkökulmat

Globaali megatrendi turvallisuushakuisuus korostuu niin arjessa kuin matkailussakin. Teollisuusmatkailussa yhdistyvät kaksi toimialaa, joissa molemmissa turvallisuuden merkitys on suuri. Turvallisuutta kannattaa tarkastella sekä vahvuutena että mahdollisuutena, joka vaatii verkostoitumista ja yhteistyötä.

Teollisuusmatkailukonsepteja muotoiltaessa, nousee alueellinen turvallisuuden edistäminen askeleeksi kohti tiiviimpää yhteistyötä eri toimijoiden välillä. Matkailun toimijoiden resurssit tuntuvat vain vähenevän, eikä kukaan selviä yksin turvallisuuden hallinnasta. Näin ollen turvallisuuden pohtiminen ja edistäminen yhdessä on neutraali maaperä yhteistyöhön niin yritysten omien kuin alueellisten turvallisuusasioiden edistämiseksi. Yhteistyö auttaa vahvistamaan yritysten omaa turvallisuusosaamista, lisäämään tietämystä oman alueen turvallisuudentilasta ja riskeistä sekä kehittämään uusia käytänteitä turvallisuuden lisäämiseksi. (Iivari, 2012.)

Meri-Lapissa, kuten muuallakin pohjoisessa pitkät etäisyydet, harva asutus ja palveluverkosto sekä vaihtelevat olosuhteet asettavat matkailun turvallisuudelle erityisiä vaatimuksia ja osaamistarpeita. (Lapin liitto, 2019.) Matkalle lähtiessään matkailija hakeutuu ja toisaalta ajautuu pois omasta turvallisuuden tilastaan ja siirtyy johonkin uuteen ja erilaiseen. Etenkin ulkomailla ollessaan matkailija on vie-raana, tutustumassa paikalliseen kulttuuriin, elämäntyyliin ja ympäristöön. Arktisen matkailun kilpailukyky rakentuukin luonnonolosuhteiden hyödyntämiseen ja luonnon kestävään käyttöön sekä toimijoiden väliseen yhteistyöhön ja luottamukseen. Tärkeinä arvoina toimivat paikallisuuden ja kulttuurin arvostus, turvallisuuden hallinta sekä turvallisuusyhteistyö. Vahvalla olosuhdeosaamisella pyrkivät matkailutoimijat tuottamaan matkailijan kokemukset turvallisesti. (Iivari, 2012; Lapin liitto, 2019.)

Covid-19 pandemia on ajanut matkailun poikkeukselliseen muutoksen tilaan. Kukaan ei tiedä millaista matkailuelinkeino Lapissa tulee tulevaisuudessa olemaan. Ennakoinnin avulla voidaan kuitenkin varautua erilaisiin vaihtoehtoihin, jotta toimintaa saadaan kehitettyä tilanteiden mukaisesti. Lapin Matkailuelinkeinon liitto on luonut skenaarioita, joiden kautta on mielekästä tarkastella Lapin matkailun toimintaympäristöä, jossa nykyhetken muutokset vaikuttavat tulevaisuuden kehityskulkuihin. Näitä skenaarioita voidaan hyödyntää myös teollisuusmatkailukonsepteja kehitettäessä. (Kivinen, Lappalainen, Schreck, Vasara, 2020.)

Vihreää ja kestäväää matkailua

Siträn (2021) mukaan **kiertotalous** on muuttunut entistä kilpailukykyisemmäksi ja tällä hetkellä voidaan tulkita, että maailma on vihdoinkin menossa suuntaan, jossa käytetään, luodaan ja hyödynnetään palveluita, jotka perustuvat jakamiseen, vuokraamiseen ja kierrättämiseen. Koko maailma on samassa vaiheessa, muutoksen edessä ja tulevien toimintojen suuntaa määritetään jatkuvasti.

Kiertotalous on termi, jota käytetään esittämään kestävyyttä ja uusia ratkaisuja saada maapallo kestävämmäksi kauemmin. **Vastuullinen teollisuus** kiertotalousajattelun yhteydessä tarkoittaa sitä, että nyky maailmaa ei voida enää rasittaa samalla tavalla kuin ennen ja teollisuuden alan täytyy ottaa osaa maailman kantokyvyn vahvistamiseen. Kiertotalouden voidaan katsoa olevan ratkaisu globaaliin ongelmaan: resurssien vähyyteen. Uudenlaisilla liiketoimintamalleilla ja digitalisaatiolla voidaan mahdollistaa kestäväälle kasvulle paremmat puitteet. (Teknologiateollisuus, 2020)

Metsäteollisuus kytkeytyy vahvasti Meri-Lapin alueelle MetsäGroupin uuden investointiprojektin MetsäFibren modernin biotuotetehtaan rakennusprojektin osalta. MetsäFibre on Suomessa hyvä esimerkki siitä, miten vastuullisuus ja kiertotalous kulkevat käsi kädessä ja kestävä kehitys on huomioitu toiminnassa. Teollisuusmatkailu kytkeytyy myös metsäteollisuuteen ja teollisuusmatkailua on aikoinaan toteutettu tutustumalla erityyppisiin tehdasrakennelmiin sekä historiaan. MetsäGroup (2020) on esittänyt kotisivuillaan heidän toimintansa kytkeytymisen YK:n Kestävän kehityksen tavoitteisiin (Suomen YK –liitto, 2021) sekä lanseerannut heidän liittyvän Agenda 2030 –ohjelman tavoitteisiin yhteensä 4 pääteeman kautta. (MetsäGroup, 2020)

Teollisuusmatkailua voidaan toteuttaa turvallisesti myös esimerkiksi tutustumalla tehtaan toimintoihin virtuaalisesti. Hyvä esimerkki virtuaalisesta tehdaskierroksesta on MetsäGroupin Äänekosken biotuotetehtas, jossa on mahdollista tarkastella tehtaan toimintoja turvallisen etäisyyden päästä sekä samalla tutustua niihin yksityiskohtaisemmin kuin perinteisellä tehdaskierroksella. MetsäGroupin Äänekosken biotuotetehtaan alueelle on rakennettu Pro Nemus –vierailukeskus (kuva 2), jossa lähes kaikkiin tehtaan toimintoihin on mahdollista tutustua vastuullisesti ja turvallisesti. (MetsäGroup, 2019)

Kuva 2. MetsäGroup Pro Nemus –vierailukeskus (Katri Hendriksson)

Teollisuusmatkailusta turvaa Meri-Lappiin

Matkailu on noussut Meri-Lappiin tärkeäksi elinkeinoksi perinteisen teollisuuden rinnalle ja se tarjoaa mahdollisuuden aluekehittämiseen ja työllistämiseen. Matkailulla on myös elvyttävä vaikutus moniin siihen liittyviin toimialoihin, kuten kuljetus-, siivous- ja kiinteistötoimialoihin. Taloudellisten vaikutusten lisäksi matkailu laajentaa paikallista palvelurakennetta. Matkailun kehittämisen sosiaalisia vaikutuksia ei kannata aliarvioida, sillä harvaan asutuilla seuduilla niiden rooli voi olla jopa taloudellisia vaikutuksia suurempi. (Leinonen, Kauppila ja Saarinen, 2008.)

Kulttuuriperintö ja kulttuuriympäristöt luovat tärkeitä sisältöjä teollisuusmatkailukonsepteihin. Business Finland on määritellyt museot, kädentaidot, elävän perinnön ja kulttuurimaisemat kansainvälisiä matkailijoita kiinnostaviksi aiheiksi, joissa matkailijoille tuodaan esiin nykyistä ja mennyttä kulttuuria sekä paikallista elämäntapaa. (Hook, Markkola ja Sydänmaalakka, 2021.) Teollisuusmatkailukonsepteja kehitetään tarjoamaan matkailijalle autenttiseen ja luonnonläheiseen kulttuuriperintöön pohjautuvia kokemuksia, jotka puolestaan vahvistavat turvallisuuden tunnetta. Jotta turvallisuuden tunne välittyy jo matkailijan kotisohvalle ennen matkaa, on palveluiden markkinoiminen ja tuottaminen läpinäkyvästi tärkeää.

Suomessa teollisuusmatkailu kohteita löytyy useista paikoista ja näistä ensimmäinen teollisuusmatkailukohde oli Verlan puuhiomosta ja paperitehtaasta muodostettu Suomen ensimmäinen tehdasmuseo 1970-luvulla. (UPM Verlan tehdasmuseo, 2018.) Tästä voidaan ottaa mallia Meri-Lapissa, jossa puu on tuottanut elinkeinoa alueelle 1860 –luvun alkupuolelta lähtien tähän päivään. Kemiin perustettiin höyrysaha Kemin tapulikaupunkioikeuksin 1862 Laitakarin saarelle. Laitakarin saha toimi vuoteen 1939 saakka ja viimeiset asukkaat muuttivat pois saarelta 1966. (Meri-Lapin Kehittämiskeskus ry., 2020) Laitakarin historian ja saha- ja puuteollisuuden historia esilletuonti on ajankohtaista uuden MetsäFibren biotuotetehtaan investointien myötä. Puuteollisuus jatkaa kasvuaan ja asia kiinnostaa niin alueella asuvia ihmisiä kuin myös matkailijoita. Laitakarin sahan ja alueen ympäröivän puuteollisuuden esilletuonti vahvistaa alueen mainetta monipuolisena puuteollisuuden keskittymänä.

Elintarviketeollisuus on Suomessa neljänneksi suurin teollisuudenala metalli-, metsä- ja kemianteollisuuden jälkeen. Elintarviketeollisuus kattaa ruoan kehittämisen sekä valmistamisen kuluttajille. Elintarviketeollisuustoiminnan turvallisuutta valvotaan tarkoin muun muassa Ruokaviraston toimesta. Elintarvikelaki määrittelee minimivelvoitteita, joiden

tarkoituksena on varmistaa elintarvikkeiden ja niiden käsittelyn turvallisuus ja asiakkaalle annettavan tiedon totuudenmukaisuutta. Lakivaatimusten lisäksi yritykset voivat vapaaehtoisilla toimillaan lisätä turvallisuustasoaan ja laatuaan. (Matkailun turvallisuustyökalut, 2015.)

Teollisuusmatkailun konseptointi –hankkeeseen elintarviketeollisuus sekä maatilamatkailu voidaan kytkeä erityisesti vastuullisen toiminnan, kiertotalouden sekä perinneruokakulttuurin osalta. Elintarviketeollisuuden teemaan kuuluu myös se, että Suomessa huolehditaan ruoan laadusta ja sitä tarkkaillaan jatkuvasti. Laadukas ruoka, elintarvikkeet sekä toiminta luovat turvallista ja luotettavaa näkökulmaa suomalaiseen ruoantuotantoon. (Ruokatieto, 2020)

Lapista ei ollut panimoa ennen vuotta 1873, vaikka pellot tuottivat ohraa ja koski kuohuineen kuljetti vettä tuntureilta. Torniolaisten kauppiaiden toimesta perustettiin Tornion Panimo Osakeyhtiö 22.11.1873. Panimo on kokenut kieltolain, maailmansodat ja vuoden 2010 kuolettavaksi tarkoitetun iskunkin, jolloin Lapin Kullan oluentuotanto siirtyi etelään. Tornion panimolle tapahtui uusi nousu vuonna 2016 ja nousu jatkuu edelleen. (Tornion Panimo Oy.)

Tornio alueella on myös "puuhasteltu" alkoholijuomien parissa vuosina 1921–1925 liittyen salakuljetukseen. Paikkakunnan lehdessä asia on huomioitu liittyen salakuljetukseen mm. "Huomattava väkijuomatakavarikko tehty Kemissä vuodelta 1921" ja "Suuri pirtutakavarikko Kemin edustalla" vuodelta 1925. Kun Torniossa on pantu olutta, niin vastaavasti väkevempiä aineita on kuljetettu meri- ja rautateitse niin Tornioon kuin muualle Meri-Lapin alueelle. (Filpus, 2001, 110.) Panimohistorian sekä myös salakuljetuksen esille nostaminen on Meri-Lapin alueen kulttuuriperintöä. Oluentuotanto on alueen entistä, sekä nykyistä toimivaa elintarviketuotantoa.

Kansainvälistymisen vastapainoksi arvostetaan paikallisuutta. Maaseutu lupaa tilaa ja rauhaa sekä tarjoaa mahdollisuuksia virkistäytyä. Maaseudulla myös usein tuotetaan ruokaa vastuullisesti. Maaseudun ympärille kehittyä uudenlaisia ilmiöitä ja elämäntyyliä, jotka saavat matkailijat etsimään henkilökohtaisia merkityksiä. (Komulainen, 2013.)

Maatilamatkailu on Suomessa jo jonkin verran tunnettu käsite, mutta Meri-Lapin alueella ei vielä tarpeeksi. Maatilamatkailu on kuitenkin kasvussa ja liitetään vahvasti teollisuusmatkailun –termiin, jossa matkailijat voivat tutustua paikallisiin maatiloihin. Maatilamatkailu on trendikäs matkailun muoto, jonka suosio perustuukin rauhaisaan lomailuun. Maatiloihin tutustumalla saadaan tutustutettua matkailijat läheisemmin siihen toimintaan, jonka avulla esimerkiksi lähiruoan käyttöä saadaan nostettua ja matkailijat ymmärtävät paremmin

mistä lähiruoka tulee. Maatilamatkailu luo matkailijoille ja vierailijoille luotettavuutta ja turvallisuuden tunnetta siitä, että Suomessa ja erityisesti Meri-Lapissa ruoan lähtökohtiin kiinnitetään huomiota. (Go Finland, 2021) Torniossa sijaitsee Farm Escape, jossa voi pelata pakopeliä yhdessä maatilan eläinten kuten pupujen, kanojen ja ankkojen kanssa. *“Pakopelimme pelataan eläinten ehdoilla, kiireettömästi ja eläimiä kunnioittaen.”* (Farm Escape). Tämä edellä mainittu pakopeli eläinten kanssa edustaa uudistuvaa maatilamatkailua. Tämä uudenlainen lähestymistapa maatilaneläimiin antaa mahdollisuuden tutustua maatilamaiseen toimintaan uudesta näkökulmasta huomioiden niin ihmisten kuin eläinten turvallisuuden.

Meri-Lapin teollisuusmatkailun kehittäminen

Turvallisuus läpileikkaa Teollisuusmatkailun konseptointi -hankkeen pääteemoja, joiden avulla yhdistetään matkailun, teollisuuden ja historian näkökulmia toiminnallisiksi matkailukonsepteiksi. Turvallisuus teemoitus nousee vahvasti esiin vastuullisen teollisuuden sekä matkailun osalta, jolloin matkailukonseptit voidaan luokitella kattamaan vastuullisen matkailun kriteerit. Matkailukonsepteja suunniteltaessa on tärkeää huomioida matkailijoiden fyysiset ja henkiset tarpeet. (Lapin ammattikorkeakoulu 2021)

Teollisuusmatkailun konseptointi -hanke toteuttaa hankeaikana Meri-Lapin alueelle erityyppisiä konsepteja, jotka toteutetaan yhteistyössä alueen matkailuyritysten, teollisuuden toimijoiden ja sidosryhmien kanssa. Erityyppisten konseptien ja toimenpiteiden avulla teollisuusmatkailun -termiä kehitetään ja edistetään, koska vielä tällä hetkellä termi ei ole kovinkaan tuttu Meri-Lapin alueella. Hanke tuo esiin teollisuusmatkailun potentiaalin teollisuudessa ja matkailun parissa toimiville sekä toteuttaa verkostomaista toimintaa yli toimialarajojen. (Lapin ammattikorkeakoulu 2021)

Matkailu turvaa parempia ja laadukkaampia palveluita myös paikallisille. Tämä edellyttää kuitenkin paikallisten mukaan ottamista matkailun kehittämissuunnitelmiin ja päätöksentekoon. Tällaisessa vahvasti paikalliset huomioivassa lähestymistavassa matkailu nähdään yhtenä aluekehityksen edistäjänä muiden elinkeinojen rinnalla. Teollisuusmatkailun konseptointi hankkeessa pyritään siihen, että teollisuus- ja matkailuelinkeinot tukevat toisiaan. Yhteistyöllä pyritään taloudellisten hyötyjen lisäksi vastaamaan paikallisten tarpeisiin, kuten siihen, että matkailijoille suunnattu infrastruktuuri ja palvelut hyödyttävät myös paikallisia. (Saarinen, 2007.)

Teollisuusmatkailun konseptointi –hanke on rahoitettu Lapin liiton myöntämällä Euroopan aluekehitysrahaston, Vipuvoimaa EU:lta tuella (276 853 €), kokonaisbudjetin ollessa 346 069 €. Hanke on alkanut 8/2019 ja päättyy 12/2021. Hankkeen päätoteuttajana on Lapin ammattikorkeakoulu ja osatoteuttajana Lapin yliopisto. (Lapin ammattikorkeakoulu 2021.)

Lähteet

Auto Europe. 2021. 7 vinkkiä vihreään matkailuun. Viitattu 8.3.2021

<https://www.autoeurope.fi/travel-blog/7-vinkkia-vihreaan-matkailuun/>.

Farm Escape. Viitattu 25.3.2021 <https://farmscape.fi/pakohuone-tornio/>.

Filpus, K.2001. Alkoholin salakuljetus ja sen valvonta Perämeren rannikolla kieltolain aikana 1919 -1932. Oulun yliopisto. Historian laitos. Pro gradu -tutkielma. Viitattu 25.3.2021

<http://jultika.oulu.fi/files/isbn9514259734.pdf>.

Go Finland. 2021. Maatilamatkailu. Viitattu 8.3.2021

<https://www.gofinland.fi/maatilamatkailu>.

Green Tourism. 2021. Kestävä matkailu. Viitattu 8.3.2021

<http://www.greentourism.eu/fi/Post/Name/SustainableTourism>.

Hook, T.; Markkola, S.; Sydänmaalakka, M. 2021. Kulttuurimatkailun tuotesuosituksset. Business Finland. Helsinki. Viitattu 18.3.2021

<https://www.businessfinland.fi/492aef/globalassets/julkaisut/visit-finland/tutkimukset/2021/vf-kulttuurimatkailun-tuotesuosituksset-2021.pdf>.

Iivari, P. 2012. Matkailun turvallisuus. Globaalit muutokset – paikalliset vaikutukset. Rovaniemen ammattikorkeakoulu. Rovaniemen ammattikorkeakoulun julkaisusarja D. Viitattu 8.3.2021 <https://matkailu.luc.fi/loader.aspx?id=6a01c43a-d21a-4ea9-a871-b63267d0f26b>.

Isoherranen, K., Nurminen, R. & Rekola, L. 2008. Enemmän yhdessä –moniammatillinen yhteistyö. Helsinki: WSOY

Kauppalehti. 2020. Yhteisöllisyys ja lähimatkailu lisäävät hostellien kysyntää. Haettu osoitteesta 22.12.2020 <https://www.kauppalehti.fi/uutiset/yhteisollisyys-ja-lahimatkailu-lisaavat-hostellien-kysyntaa-matkailijat-haluavat-yha-enemman-elamyksellisyytta/28a41bbf-adc9-4e2e-9d2a-fb6e61dd3578>.

Kivinen, K; Lappalainen, I; Schreck, J; Vasara, E. 2020. Lapin Matkailun Post-Covid-19 skenaariot. Lapin Matkailuelinkeinon liitto. Helsinki. Viitattu 18.3.2021

<https://www.lme.fi/media/lapin-matkailun-post-covid-19-skenaariot-projektin-tiivistelma.pdf>

- Komulainen, M. 2013. Maiseman tarina. Opas maisemapalveluiden luomiseen. Maa- ja kotitalousnaisten keskus. Sitra. Vaasa. Viitattu 18.3.2021
<https://media.sitra.fi/2017/02/23231630/MaisemanTarina.pdf>.
- Kulju, M. 2020. Digipolis –kotisivut. Kiertotalouskeskuksen menestystarina saa arvoistaan jatkoa. Haettu osoitteesta 8.1.2021 <https://www.digipolis.fi/artikkelit/kiertotalouskeskuksen-menestystarina-saa-arvoistaan-jatkoa>.
- Lapin ammattikorkeakoulu. 2021. Lapin AMKin hankkeet. Teollisuusmatkailun konseptointi. Viitattu 8.3.2021 <https://www.lapinamk.fi/fi/Yrityksille-ja-yhteisoiille/Lapin-AMKin-hankkeet?RepoProject=4203500038>.
- Lapin liitto, 2019. Lapin matkailustrategia 2020 – 2023. Matkailun tilannekuva analyysi. Rovaniemi.
https://arcticsmartness.eu/wp-content/uploads/Matkailu_tilannekuvaraportti_web.pdf.
- Leinonen, R.; Kauppila, P.; Saarinen, J. 2008. Matkailu syrjäseutujen aluekehityksen välineenä – mahdollisuuksia ja haasteita. Maaseudun uusi aika 16:1.
- Lehtinen, E. 2012. Slow-matkailu Porvoossa vieraanvaraisuutta ja yhteisöllisyyttä hyödyntäen. Haettu osoitteesta 22.12.2020 <http://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-2012052810309>.
- Matkailun ABC. 2019. Kohdekokemuksen kehittämismalli. Identiteetti. Haettu osoitteesta 8.1.2020 <https://blogi.eoppimispalvelut.fi/tourismabc/identiteettiprisma/>.
- Matkailun turvallisuustyökalut. 2015. Lapin ammattikorkeakoulu. Rovaniemi.
<https://blogi.eoppimispalvelut.fi/turvallisuusnormisto/>.
- Meri-Lapin Kehittämiskeskus. 2020. Haettu osoitteesta 25.3.2021
<http://www.meri-lappi.fi/fi/asuminen/historia/alueen-teollisuuden-historia/>.
- MetsäGroup. 2020. Kestävän kehityksen teemat. Viitattu 9.3.2021
<https://www.metsagroup.com/fi/kestava-kehitys/Pages/default.aspx>.
- MetsäGroup. 2019. Pro Nemus –vierailukeskus. Viitattu 9.3.2021
[https://www.metsagroup.com/fi/yhtio/Pro Nemus/Pages/default.aspx](https://www.metsagroup.com/fi/yhtio/Pro%20Nemus/Pages/default.aspx).
- Poijula, S. 2018. Resilienssi. Muutosten kohtaamisen taito. Helsinki: Kirjapaja.
- Ruokatieto. 2020. Elintarviketeollisuus Suomessa. Viitattu 8.3.2021
<https://www.ruokatieto.fi/ruokakasvatus/ruokaketju-ruuan-matka-pelloilta-poytaan/elintarviketeollisuus/elintarviketeollisuus-suomessa>.
- Ruokamo, O. 2020. [Teollisuusmatkailu. Lisäarvoa Lapin matkailun brändiin. Teollisuusmatkailun konseptointi -hanke. Lapin ammattikorkeakoulu.] (30.9.2020). [video]. Viitattu 26.3.2021 <https://www.youtube.com/watch?v=wZQECp3FBHM>.
- Saarinen, J. 2007. Tourism in peripheries: The role of tourism in regional development in northern Finland. Teoksessa Müller, D. K & B. Jansson (toim): Tourism in Peripheries: Perspectives from the far North and South. CAB International, Wallingford.

Sitra. 2021. Kiertotalous. Viitattu 8.3.2021 <https://www.sitra.fi/aiheet/kiertotalous/#mista-onyse>.

Suomen YK –liitto. 2021. Kestävän kehityksen tavoitteet. Viitattu 9.3.2021 <https://www.ykliitto.fi/yk-teemat/kestava-kehitys/kestavan-kehityksen-tavoitteet>.

Teknolohiateollisuus. 2020. Kestävää kasvua kiertotaloudesta. Viitattu 8.3.2021 <https://teknolohiateollisuus.fi/fi/vaikutamme/kestava-kehitys/kestavaa-kasvua-kiertotaloudesta>.

Tornion Panimo Oy. Viitattu 25.03.2021 https://tornionpanimo.fi/?page_id=12831.

UPM Verlan Tehdasmuseo. 2018. Viitattu 25.3.2021 <https://verla.fi/fi/museo>.